

Inwentaryzacja
i katalog zabytków
jako podstawa
ochrony i polityki
konserwatorskiej

Metody, osiągnięcia, zamierzenia

Katalog zabytków na Mazowszu – dotychczasowe działania, metody i potrzeby¹

Streszczenie

Mazowsze jest jednym z najbogatszych w zabytki regionów Polski i od wielu lat są tu prowadzone działania inwentaryzacyjne. Utrudnia je rozległy obszar i duża różnorodność zabytków na tym terenie. Dotychczasowe prace inwentaryzacyjne na Mazowszu obejmują pierwsze opracowania starożytnicze i historyczne do 1860 roku, inwentaryzację Kazimierza Stronczyńskiego, prace Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej i Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki, inwentaryzację wykonaną w ramach opracowania klasyfikacji zabytków, przygotowanie i wydanie *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* oraz inwentaryzację i ewidencję prowadzoną przez urząd Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz prace podejmowane w ramach grantów badawczych.

Mimo wielu inicjatyw dotychczas nie została wykonana kompleksowa inwentaryzacja zabytków na terenie Mazowsza. Winna być ona przeprowadzona jak najszybciej ze względu na liczne niekorzystne zjawiska obejmujące mazowieckie zabytki. Najważniejszym z nich jest szybkie przekształcenia krajobrazu kulturowego i zanik całych grup zabytków. Dotyczy to nie tylko architektury drewnianej, ale i tradycyjnych budynków mieszkalnych oraz dawnej architektury przemysłowej i kolejowej.

Słowa kluczowe

inwentaryzacja zabytków, Mazowsze, ochrona zabytków

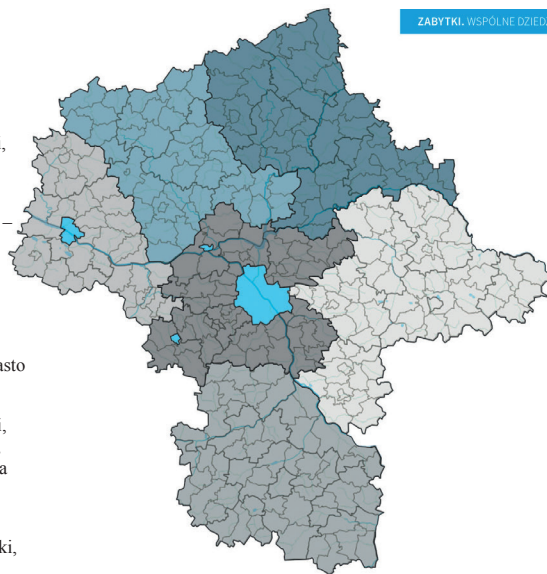
Mazowsze jest jednym z najbogatszych w zabytki regionów Polski. Znajdują się tutaj 6402 obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych, co jest największą liczbą w Polsce po województwie dolnośląskim (7803) i wielkopolskim (6631)². Dlatego też od wielu lat prowadzone są tutaj działania inwentaryzacyjne i badania zabytków. Utrudnia je rozległy obszar, gdyż jest ono najbardziej rozległym województwem w Polsce, a także duża różnorodność zabytków na tym terenie.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1766-659X>. Wydział Nauk Historycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Praca powstała w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt. „Inwentaryzacja malarstwa ściennego średniowiecznego i nowożytnego na Mazowszu”, nr 11H 13 0065 82.

² *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017, s. 51.

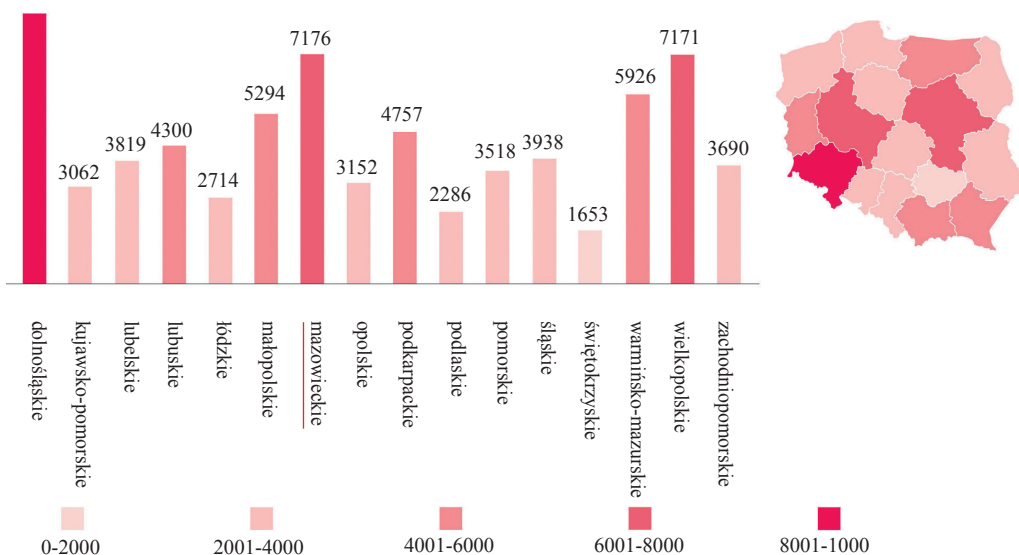
**PODZIAŁ TERYTORIALNY
JEDNOSTEK ORGANIZACYJNYCH WUOZ:**

- **WUOZ w Warszawie** – powiaty: grodziski, pruszkowski, nowodworski, legionowski, piaseczyński, otwocki, wołomiński, zyrardowski, warszawski zachodni.
- **Delegatura w Ostrołęce** – powiaty: ostrołęcki, ostrowski, przasnyski, wyszkowski oraz Ostrołękę – miasto na prawach powiatu.
- **Delegatura w Ciechanowie** – powiaty: ciechanowski, mławski, płoński, pułtuski, żuromiński.
- **Delegatura w Plocku** – powiaty: gostyniński, plocki, sierpecki, sochaczewski oraz Plock – miasto na prawach powiatu.
- **Delegatura w Radomiu** – powiaty: białobrzegi, grójceński, kozienicki, lipski, przysuski, radomski, szydlowiecki, zwoleński oraz Radom – miasto na prawach powiatu.
- **Delegatura w Siedlcach** – powiaty: garwołiński, tosicki, miński, mazowiecki, siedlecki, sokołowski, węgrowski oraz Siedlce – miasto na prawach powiatu.

Il. 1. Obszar Mazowsza i podział na delegatury urzędu Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

LICZBA ZABYTKÓW W POSZCZEGÓLNYCH WOJEWÓDZTWACH

Il. 2. Liczba zabytków na Mazowszu w porównaniu do innych województw.
Wg: Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C), Warszawa 2017, s. 75.

Wśród dotychczasowych sukcesów związanych z inwentaryzacją zabytków na Mazowszu można wyróżnić kilka najważniejszych osiągnięć w kolejnych okresach historycznych:

- pierwsze prace starożytnicze i historyczne do 1860 roku;
- inwentaryzacja Kazimierza Stronczyńskiego;
- lokalne badania zabytków w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku;
- prace Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej i Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki;
- ewidencja zabytków prowadzona podczas klasyfikacji;
- przygotowanie i wydanie *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*;
- inwentaryzacja i ewidencja prowadzona przez urząd Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Prowadzone prace pomagały w poznaniu lokalnych zabytków. Jednak wiele działań wymaga wykonania na nowo, albo nigdy jeszcze nie zostało podjętych w sposób nowoczesny i zgodny ze stanem dzisiejszej wiedzy i metodologii.

Pierwsze inwentaryzacje zabytków

Wśród pierwszych opisów mazowieckich zabytków należy wspomnieć wierszowany opis Warszawy Adama Jarzębskiego³. Wprawdzie miał on charakter przewodnika, ale precyzyjnie opisano w nim ważniejsze zabytkowe budowle Warszawy, zwracając uwagę na ich wygląd i cechy charakterystyczne. Nie było to zbyt częste, bo np. Szymon Starowolski, autor inwentaryzacji nagrobków szlacheckich, zawartej w pracy *Monumenta Sarmatarum*, pominął informacje o mazowieckich nagrobkach i napisach nagrobnych⁴. O osobliwościach Mazowsza wspominał Andrzej Świącicki, omawiając ważniejsze zabytki tej dzielnicy⁵.

Istotną formą inwentaryzacji były też wizerunki ważniejszych budowli. Pionierem był Zygmunt Vogel, który w ramach „podróży malowniczych” udokumentował wiele mazowieckich zabytków⁶. Są to pierwsze precyzyjne widoki mazowieckich budowli, w tym znajdujących się w większych miastach. Wśród pierwszych ilustratorów zabytków największych miast należy wymienić

³ Adam Jarzębski, *Gościniec albo krótkie opisanie Warszawy*, oprac. Władysław Tomkiewicz, Warszawa 1974.

⁴ Szymon Starowolski, *Monumenta Sarmatarum, viam universae carnis ingressorum*, Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655; Jarosław Nowaszczuk, *Przyczynek do badań nad dziełem „Monumenta Sarmatarum” Szymona Starowolskiego*, „Pamiętnik Literacki”, R. CVIII, 2017, z. 3, s. 217–233.

⁵ *Topographia sive Masoviae descriptio, auctore Andrea Swieicki de Magna Swieicice, notario territorri nurenensis. Cum licentia Superiorum, Varsaviae 1634*; *Andrzeja Świącickiego topograficzny opis Mazowsza*, z języka łacińskiego przełożył, objaśnił i życiorys autora dodał Władysław Smoleński, „Kwartalnik Kłósów” Pismo naukowe i literackie, R. I, Warszawa 1877, T. II, s. 82–123; *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Świącickiego*, tłum. na język polski Stanisław Pazyra, Warszawa 1974.

⁶ Krystyna Sroczyńska, *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Warszawa 1980.

Bernarda Belotta zwanego Canaletto lub Canaletto młodszy i jego liczne obrazy prezentujące wygląd XVIII-wiecznej Warszawy⁷.

Początki profesjonalnej inwentaryzacji i badań zabytków na Mazowszu

Pierwsze profesjonalne publikacje, w których zaprezentowano zabytki Mazowsza, ukazały się w połowie XIX wieku⁸. Omawiano w nich zachowane „zabytki starożytności”. Jednocześnie zwracano uwagę na konieczność ochrony znajdujących się na tym terenie budowli. Wydawane publikacje przyczyniły się do docenienia wartości mazowieckich zabytków i upowszechniły wiedzę o nich. W poznaniu lokalnych zabytków dużą rolę odegrały też liczne romantyczne podróże po mazowieckiej prowincji, jak i pierwsze naukowe i inwentaryzacyjne relacje z odwiedzin licznych miejscowości Mazowsza⁹.

Jedną z pierwszych inicjatyw dotyczących inwentaryzacji zabytków na naszych ziemiach był spis wykonany przez Kazimierza Stronczyńskiego. Egzemplarz całego opisu jest przechowywany w Gabinetcie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego¹⁰, jednak w różnych zbiorach archiwalnych znajdują się fragmenty tekstu ostatecznego, jego wersje poprzednie lub bogata korespondencja dotycząca powstawania opisu. Największe znaczenie ma wielotomowa edycja tekstu, którą wydano kilka lat temu¹¹. Obejmuje ona także tereny Mazowsza¹².

Tekst Kazimierza Stronczyńskiego od dawna wzbudzał zainteresowanie badaczy. Pierwsza monografia omawiająca okoliczności podjęcia tej akcji inwentaryzacyjnej i jej efekty powstała już w 1931 roku¹³. Potem wielokrotnie podejmowano próby

⁷ Mieczysław Wallis, *Canaletto, malarz Warszawy*, Warszawa 1955; Helena Kozakiewicz, Stefan Kozakiewicz, *Bernardo Bellotto zwany Canaletto*, Warszawa 1980; Albert Rizzi, *Canaletto w Warszawie*, Warszawa 2007.

⁸ Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1843–1846, t. I, s. 406–697; Franciszek Maksymilian Sobieszczański, *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych*, Warszawa 1849, t. II; Julian Ursyn Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich*, wyd. 1: Paryż 1858, wyd. 2: Petersburg 1859, s. 129–154, 222–229, 287, 417–420; Wojciech Szymanowski, *Królestwo Polskie czyli najdokładniejszy obraz tego kraju pod względem statystycznym, geograficznym i historycznym*, Warszawa 1859; Władysław Smoleński, *Jędrzeja Świącickiego Opis Mazowsza*, [w:] *Pisma historyczne*, Warszawa 1901, t. I, s. 69–109; Jan Czerniawski, *Przeszłość Mazowsza w „Opisie starożytnej Polski” Tomasza Świącickiego*, „Notatki Płockie”, R. L., 2005, nr 2, s. 11.

⁹ Franciszek Midura, *Spoleczna opieka nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918 roku*, Warszawa 2004, s. 79–101.

¹⁰ BUW Oddział Rękopisów, nr 243, Opisy zabytków w Królestwie Polskim sporządzone z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa przez delegację pod przewodnictwem Kazimierza Stronczyńskiego w latach 1844–1845. Obszaru Mazowsza dotyczy tom 2: Opisy zabytków starożytności w Guberni Radomskiej przez delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego w latach 1844–1846 zebrane, rysunkami w dwóch osobnych atlasach zawartymi, objaśnione (Atlas I, 1850 i Atlas II, 1850), tom III: Gubernia Warszawska i tom IV: Gubernia Płocka.

¹¹ *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim*, t. II–X, Warszawa 2009–2016.

¹² Są to tomy: *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim*, t. II: Gubernia Radomska; t. III: Gubernia Warszawska; t. IV: Gubernia Płocka, Warszawa 2007.

¹³ Michał Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*, Warszawa 1931.

opracowania materiałów przygotowanych przez Stronczyńskiego. Także osoba tego inwentaryzatora wzbudzała duże zainteresowanie badaczy¹⁴.

Kazimierz Stronczyński odwiedził Mazowsze podczas drugiego i trzeciego objazdu. Podczas drugiego objazdu zwiedzał m.in. Górę Kalwarię, Czersk, Warkę, Jedlińsk, Radom, Szydłowiec, Wąchock, Suchedniów, Kielce, Chęciny, Jędrzejów, Wodzisław, Brzeście, Książ Wielki, Miechów, Czaple Wielkie, Pieskową Skałę, Olkusz (21 maja 1844 – 7 czerwca 1844). Podczas części trzeciego objazdu odwiedził Tarczyn, Grójec, Jedlińsk, Szydłowiec, Piotrkowice (27 lipca 1844 – 29 lipca 1844). Sporządzone wówczas notatki i wykonane ryciny są pierwszymi informacjami opisującymi wygląd i stan lokalnych zabytków.

Także w drugiej połowie XIX wieku podejmowano badania zabytków. Miały one charakter lokalny i nigdy nie objęły zarówno tak szerokiego obszaru, jak i wielu mniejszych zabytków, jak wykonane wcześniej prace. Były to prace związane z działalnością lokalnych towarzystw naukowych, jak i doniesienia ukazujące się na łamach coraz liczniejszych czasopism ilustrowanych i gazet codziennych¹⁵.

Początki nowoczesnych działań inwentaryzacyjnych

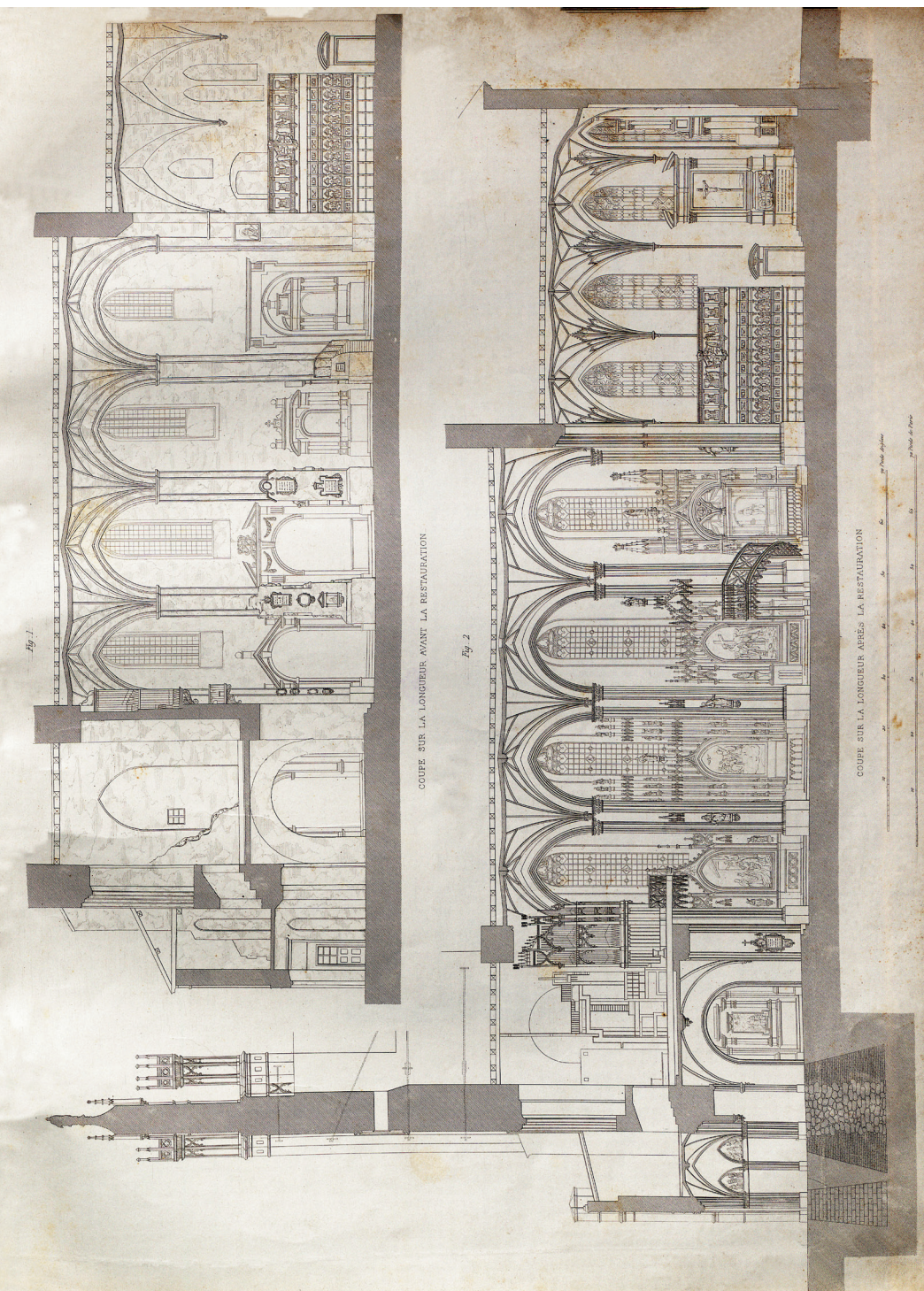
Prace inwentaryzacyjne podjęto z inicjatywy utworzonego w roku 1906 Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości (TOnZP)¹⁶. Prace inwentaryzacyjne rozpoczęto wkrótce po utworzeniu Towarzystwa, jak i prowadzono je w latach późniejszych. Organizowano ekspedycje na teren Mazowsza i większych mazowieckich miast, gromadząc informacje o stanie lokalnych zabytków. Architekci i historycy sztuki zatrudnieni na zlecenie TOnZP, jak i jego członkowie wykonywali inwentaryzacje pomiarowe mazowieckich zabytków, jak i ich dokumentację fotograficzną¹⁷. Bardzo liczne fotografie powstały jeszcze przed I wojną światową, podczas jej trwania, jak i po zakończeniu działań wojennych. Zachowana dokumentacja jest najważniejszym materiałem inwentaryzacyjnym ukazującym stan dziedzictwa kulturowego Mazowsza na początku XX wieku oraz w latach 20. i 30. XX wieku.

¹⁴ Kazimierz Stronczyński: *numizmatyk, sfragistyk i inwentaryzator zabytków. Materiały sesji naukowej Piotrków Trybunalski 1983*, Łódź 1986; *Biogramy uczonych polskich*, cz. 1: *Nauki społeczne*, z. 3: *P–Z*, oprac. Andrzej Śródka, Paweł Szczawiński, Wrocław 1985, s. 326–328. Ilustracje z albumów wymieniono w pracy Teresy Sulerzyskiej, *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz. 2: *Miejscowości różne*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria A, T. V, Warszawa 1969.

¹⁵ Franciszek Midura, *Spoleczna opieka nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918 roku*, Warszawa 2004.

¹⁶ *Ocalić przeszłość dla przyszłości*, red. Ryszard Brykowski, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, T. LXXXV, Warszawa 1985.

¹⁷ *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości: wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. Ewa Manikowska, Piotr Jacek Jamski, Warszawa 2010; *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, red. Ewa Manikowska, Piotr Jacek Jamski, Warszawa 2016.

II. 3. Inwentaryzacja katedry warszawskiej, wg. Adam Idźkowski, *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów itp. szczegółów w rozmaitych stylach architektury*, Warszawa 1843, tabl.

Inną ważną instytucją prowadzącą inwentaryzację zabytków był Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej. W 1922 roku Senat uczelni zatwierdził regulamin Zakładu Architektury Polskiej (ZAP). Podjął on szeroką działalność badawczą i inwentaryzatorską, która w krótkim czasie objęła ogromne obszary II Rzeczypospolitej. Zakładem kierował Oskar Sosnowski, który przywiązywał wielką wagę do badań interdyscyplinarnych prowadzonych przez wielu różnych architektów, historyków sztuki i historyków¹⁸. W zespole Oskara Sosnowskiego pracował Jerzy Raczyński, będący wybitnym polskim badaczem architektury, który jako nieliczny z polskich historyków architektury w swoich studiach wykorzystywał najnowsze zdobycze europejskiej nauki¹⁹. Rozmachem swoich działań i nowatorstwem prowadzonych badań ZAP szybko dorównał pozostałym polskim ośrodkom badawczym (Lwów i Kraków), stając się poważną polską instytucją naukową zajmującą się zabytkami. Bardzo ważną częścią prowadzonych badań była inwentaryzacja zabytków, która obejmowała architekturę, rzeźbę, malarstwo ścienne. Miała ona w przyszłości doprowadzić do opracowania *Dziejów budownictwa w Polsce*²⁰, których napisanie nie mogło się obyć bez inwentaryzacji zabytków. Była ona niezbędna do wykonania specjalnie opracowywanych rysunków aksonometrycznych, ukazujących poszczególne zabytkowe budynki w formie częściowo rozmontowanych modeli, dokładnie wyjaśniających szczegóły ich konstrukcji. Wypracowano własne metody pomiarów (metoda wcięć), wśród których pomiary zabytków drewnianych zostały uznane za przodujące w Europie²¹. Nowatorski był także wybór obiektów, które mierzono. Były to dawne zamki, fortyfikacje, bóżnice i nowożytny kościoły, których wartości dotychczas nie doceniano. Pomiary były często podstawą do sporządzenia modeli budowli lub fragmentów ich konstrukcji (np. wiązań dachowych). Inwentaryzowano nawet polichromie architektoniczne w formie barwnych kopii²². Przeprowadzono też kompleksową inwentaryzację zabudowy mieszczańskiej w Warszawie, w wyniku której wykonano pomiary kamienic na terenie Starego i Nowego Miasta. Pomiary te, jako obowiązkowe zadanie, realizowano m.in. podczas samodzielnych

¹⁸ Oskar Sosnowski, *Humaniści i inżynierowie architektki w studiach nad historią sztuki i kultury*, „Arkady”, R. 5, 1939, nr 3, s. 105-110.

¹⁹ Anna Kriegseisen, *Jerzy Raczyński – historyk i konserwator architektury*, „Folia Historiae Artium”, Seria Nowa, T. 1, 1995, s. 113-125.

²⁰ Adam Miłobędzki, *Oskar Sosnowski – polski historyk architektury*, [w:] *Myśl o sztuce. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki – Warszawa 1974*, Warszawa 1976, s. 283-294.

²¹ Tenże, *Badania nad historią architektury*, [w:] *Wstęp do historii sztuki*, t. 1: *Przedmiot – metodologia – zawód*, red. Piotr Skubiszewski, Warszawa 1973, s. 477-478.

²² Jan Zachwatowicz, *Zagadnienie kopii barwnej w studiach nad malarstwem monumentalnym*, „Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej” (później „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), R. 1, 1932, nr 1, s. 13-18.

II. 4. Lublin, kościół Wyzitek (d. Brygidek), inwentaryzacja malowideł, akwarela, wyk. Józef Smoliński, 1912. Wg: domena publiczna.

wakacyjnych praktyk (po II semestrze inwentaryzacja wsi; po VI i VII semestrze pomiar budowli monumentalnej), a wykonywały je grupy 1–2 studentów. Efektem prac inwentaryzacyjnych były też wyprawy inwentaryzacyjne, podczas których mierzono i fotografowano wszystkie interesujące zabytki na jednym obszarze. Innym obowiązkowym zadaniem były tzw. inwentaryzacje wsi²³. Obowiązkiem każdego studenta było dokonanie m.in. pomiaru jednej wsi, który obejmował zarówno jego sytuację, charakterystyczne rzuty, przekroje i widoki elewacji najważniejszych składników zabudowy (najstarsza chałupa we wsi, typowe przykłady chałup). Efektem inwentaryzacji było powstanie ponad 250 pomiarów wsi z całego obszaru Rzeczypospolitej, w tym z terenu Mazowsza²⁴. Pomiary otrzymały formę jednakowo opracowanych oprawionych albumów, które

²³ Przykładowo: Franciszek Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki P.W.*, „Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej”, R. 1, 1932, nr 1, s. 2–12. Kolejne sprawozdania zamieszczano w „Biuletynie Historii Sztuki i Kultury”.

²⁴ Robert Kunkel, *Albumy inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 26, 1981, z. 3–4, s. 277–292; tenże, *Materiały do architektury Małopolski w zbiorach naukowych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Sekcja Budownictwa Ludowego*, „Teki Krakowskie”, T. III, 1996, s. 229–251.

zawierały opis wsi, rysunki pomiarowe i fotografie. Wykonane albumy są jednym z najcenniejszych źródeł prezentujących nie tylko zabudowę różnych wsi z całej II Rzeczypospolitej, ale także poszczególne znajdujące się w nich budynki (kościół, dwory, domy mieszkalne, bramy, płoty, kapliczki, krzyże przydrożne) oraz fragmenty budowli (konstrukcyjne elementy ścian, więźby, bramy, okna i drzwi). ZAP prowadził też szereg różnych innych akcji inwentaryzacyjnych realizowanych przez poszczególne tzw. sekcje. Wymienić tutaj można przykładowo Sekcję Budownictwa Ludowego (później Sztuki Ludowej i Budownictwa Wiejskiego), Inwentaryzacyjno-Pomiarową (później Pomiarów Inwentaryzacyjnych), Malarską, Urbanistyczną oraz Historii Sztuki i Historii Fortyfikacji (Obwarowań Stałych). Nazwy sekcji, ich liczba i zakres działalności ulegał zmianom w poszczególnych latach działalności Zakładu²⁵. Efekty inwentaryzacji zabytków cyklicznie relacjonowano i wykorzystywano w pracach publikowanych na łamach wydawanego przez Zakład „Biuletynu Naukowego” („Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), „Studiów do Dziejów Sztuki w Polsce” oraz wydawnictw seryjnych: „Architectura Militaris”, „Wnętrza i sprzęt”, „Biblioteka Zakładu”²⁶.

Zachowany prawie w całości zbiór ZAP jest bezcennym źródłem do badań dawnej architektury polskiej, ale i mazowieckiej. Podobne prace inwentaryzacyjne prowadzono na Wydziale Architektonicznym Politechniki Lwowskiej²⁷. Pracownicy tego wydziału podejmowali także badania nad mazowieckimi zabytkami, co wiązało się z pochodzeniem poszczególnych studentów z terenów Mazowsza. Było ich wielu, szczególnie po 1905 roku, jak i w okresie międzywojennym, kiedy pochodzący z Mazowsza słuchacze przenosili się na studia do Lwowa. Inwentaryzowano wówczas budowle Warszawy i innych mazowieckich miast, jak i lokalne mazowieckie zabytki i wsie. Studenci Politechniki Lwowskiej kilkakrotnie przyjeżdżali też do Warszawy i odbywali wycieczki naukowe po terenach Mazowsza.

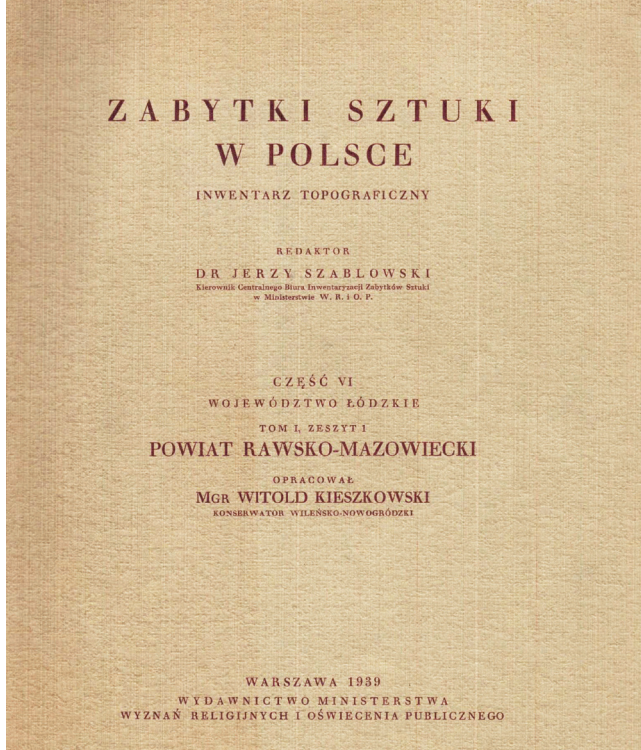
Także wiele innych instytucji i pojedynczych osób podejmowało akcję inwentaryzacji zabytków, której celem było ich poznanie i opracowanie. Na podstawie przeprowadzonej inwentaryzacji pisano różne prace z historii sztuki i architektury. Niestety wiele z nich nie doczekało się publikacji²⁸, mimo że powstały kilka lat przed wybuchem wojny lub już podczas jej trwania.

²⁵ Por. przykładowo schemat organizacji Zakładu w 1936 r., „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. V, 1937, nr 1, s. 104–105.

²⁶ Oskar Sosnowski, *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej”, 1933, nr 3, s. 101–108.

²⁷ Jakub Lewicki, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, R. 52, 1999, nr 4 (207), s. 381–383.

²⁸ Ksawery Piwocki, *Prace polskich historyków sztuki w czasie wojny*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. VIII, 1946, nr 3–4, s. 135–153.

Il. 5. Strona tytułowa: *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy Szablowski, cz. VI: *Województwo łódzkie*, t. I, z. 1: *Powiat rawsko-mazowiecki*, Warszawa 1939.

Prace Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki

W 1929 roku utworzono Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki. Miało ono kierować akcją inwentaryzatorską i rozpoczęło systematyczne prace. Na prowadzenie inwentaryzacji przeznaczono kredyty państwowe. Program działania nowej instytucji sformułował Jerzy Remer²⁹. Wydano, wcześniej przedyskutowaną ze środowiskiem historyków sztuki i zatwierdzoną przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Instrukcję szczegółową dla inwentaryzatorów zabytków sztuki* (1930), która określała szczegółowe zasady inwentaryzacji. Miała ona obejmować zabytki sztuki od X do połowy XIX wieku, a w wyjątkowych wypadkach uwzględniano także zabytki pochodzące z późniejszego okresu. W centrali gromadzono „opisowo-naukowe materiały”, założono katalog zabytków oraz zbiór zdjęć techniczno-pomiarowych i fotograficznych. Planowano też redagowanie i wydawanie inwentarza zabytków poszczególnych powiatów.

²⁹ Jerzy Remer, *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 413–422; tenże, *Centralne Biuro Inwentaryzacyjne*, „Wiadomości konserwatorskie” (dod. do „Ziemi”), 1929, nr 21–24, s. 85–89.

Il. 5. Mapa rozmieszczenia zabytków w powiecie rawskim,
 [w:] *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy Szablowski, cz. VI:
Województwo łódzkie, t. 1, z. 1: *Powiat rawsko-mazowiecki*, Warszawa 1939.

NOWE MIASTO NAD PILICĄ

Miasteczko 29 km pd.-wsch. od Rawy M.

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY p. w. OPIEKI MATKI BOSKIEJ.

Obecny zbudowany w r. 1856 na miejscu dawnego drewnianego. Pierwszy kościół ufundowany w w. XV przez dziedziców wsi Góry, herbu Rawicz (późniejsza rodzina Nowomiejskich, Sl. geogr. VII 223). Z dawnego kościoła zachowane w nowym:

Obrazy: 1. ś. Jan Nep. w l. ołtarzu bocznym w nawie, 115×196 cm, ol. pl., z w. XVIII. — 2. ś. Tekla, w l. ołtarzu bocznym przy tęcz. ol. pl., barokowy, z 2 pol. w. XVIII. — 3. ś. Erazm, w pr. ołtarzu bocznym przy tęcz. ol. pl., barokowy, z 2 pol. w. XVIII. — 4. Drzewo genealogiczne Chrystusa, 118×171 cm, ol. pl. na drz., z w. XVIII. — Chrzcielnica, wys. 80 cm, z piaskowca; czarna kanelowana, ozdobiona główkami puttów; nodus z wolutami i główką aniołka. Barokowa, ok. pol. w. XVII. — Feretron barokowy z r. 1767.

Fig. 107. Legionice, kościół parafialny. Rzut poziomy (str. 100).

Płyty nagrobne: 1. Piotra Falniego, 67×115 cm, z piaskowca, z niedożęte rymym napisem, z r. 1690. — 2. Franciszka Filipskiego († 1818), 66×137 cm, z piaskowca, wypelniona napisem. — 3. dra Józefa Rottendorffa († 1828), 69,5×156 cm, marmurowa, wypelniona napisem, pod którym czaszka i piszczele. — 4. Magdaleny Malinowskiej († 1832), 70×144 cm, z piaskowca, wypelniona napisem.

DZWONNICA.

Obok kościoła. Drewniana o konstrukcji słupowej, czworosienna, szalowana deskami. Dach namiotowy, kryty gontem. — Dzwon dawny, wywieziony przez Rosjan i nie wykupiony w właściwym terminie, sprzedany do kościoła WW. Świętych w Warszawie.

KOŚCIÓŁ p. w. ś. KAZIMIERZA I KLASZTOR OO. KAPUCYNÓW.

Fundatorami byli Stanisław na Świdnie Świdziński, b. wojewoda rawski, oraz zięć jego Kazimierz na Granowie Granowski, wojewoda rawski, wspólnie ze swym ojcem Franciszkiem Granowskim, generałem w. kor. W jesieni r. 1762 odbyło się poświęcenie kamienia węgielnego, jednakże roboty zostały przerwane na skutek interwencji miejscowego proboszcza, który żądał od Granowskiego jako kołatora doprowadzenia do porządku zaniedbanego drewnianego kościołka parafialnego. Po zaspokojeniu tych żądań wybudowano w r. 1765 tymczasową drewnianą kaplicę, która stała na placu przed kościołem, oraz położono kamień

104

[104]

Fig. 108. Legionice, kościół parafialny. Widok od południowego wschodu (str. 100).

węgielni pod kościół. Brak funduszy sprawił jednak, że budowa przeciągała się, i kościół jeszcze w r. 1784 stał bez okien, które wprawiono dopiero w r. 1786, tynkując równocześnie cały kościół. Konsekracja nastąpiła w r. 1815; dokonał jej Franciszek Zambrzycki, bp dardaneński. W latach 1838—40, za czasów prowincjała o. Beniamina Szymańskiego i jego staraniem dobudowano kaplicę, kościół częściowo przebudowano i odnowiono. Planów przebudowy dostarczył budowniczy rządowy Kamiński.

Kościół i klasztor zajmuje część zach. pierzei rynku. Murowane z cegły i polynkowane, z wyjątkiem głównej elewacji kościoła, pozostawionej w surowej cegle. Dachy kryte blachą.

Kościół.

Kościół (fig. 112) zachował się zasadniczo w stanie pierwotnym. Nieznaczne zmiany dokonane zostały podczas przebudowy w latach

[105]

105

II. 6. Fragment wydawnictwa *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy Szablowski, cz. VI: *Województwo łódzkie*, t. I, z. 1: *Powiat rawsko-mazowiecki*, Warszawa 1939, s. 104–105.

Zorganizowano okręgowe biura inwentaryzacyjne, grupy inwentaryzatorów oraz powoływano do współpracy instytucje i osoby fachowe³⁰. Akcja inwentaryzacyjna opierała się także na urzędowych konserwatorach i wojewódzkich Oddziałach Sztuki, które zajmowały się opieką nad zabytkami na podległym im terenie³¹. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zawarło porozumienie z Departamentem Aeronautyki w sprawie wykonania inwentaryzacyjnych zdjęć lotniczych różnych budowli i ich zespołów³².

³⁰ R: [Jerzy Remer], *II-gi Ogólnopolski Zjazd Konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (Uchwały i rezultaty)*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, Warszawa 1930–1931, cz. 2, s. 360.

³¹ Tadeusz Szydłowski, *Opieka nad zabytkami sztuki*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, Warszawa 1928, s. 730; Jarosław Wojciechowski, *Organizacja opieki państwowej nad zabytkami w Polsce*, „Wiadomości konserwatorskie”, 1929, nr 10–12, s. 43; tenże, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, Warszawa 1930–1931, cz. 1, s. 20–26; tenże, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–29*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, Warszawa 1930–1931, cz. 2, s. 243–318.

³² R: [Jerzy Remer], *II-gi Ogólnopolski Zjazd Konserwatorów...*, s. 360; Piotr Dobosz, *Zabytki w polskiej fotografii lotniczej*, „Ochrona Zabytków”, 1997, nr 4, s. 355–360.

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI W POLSCE

REDAKCJA NACZELNA
JERZY Z. ŁOZIŃSKI
BARBARA WOLFF-ŁOZIŃSKA

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT SZTUKI
ZAKŁAD INWENTARYZACJI ZABYTKÓW

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI W POLSCE

TOM X
DAWNE
WOJEWÓDZTWO WARSZAWSKIE

POD REDAKCJĄ
IZABELLI GALICKIEJ
I HANNY SYGIETŃSKIEJ

ZESZYT 9

MŁAWA I OKOLICE

OPRACOWANIE AUTORSKIE
IZABELLA GALICKA I HANNA SYGIETŃSKA

WSTĘPNĄ INWENTARYZACJĘ PRZEPROWADZIŁY
JANINA RUTKOWSKA I JOANNA ROGUSKA

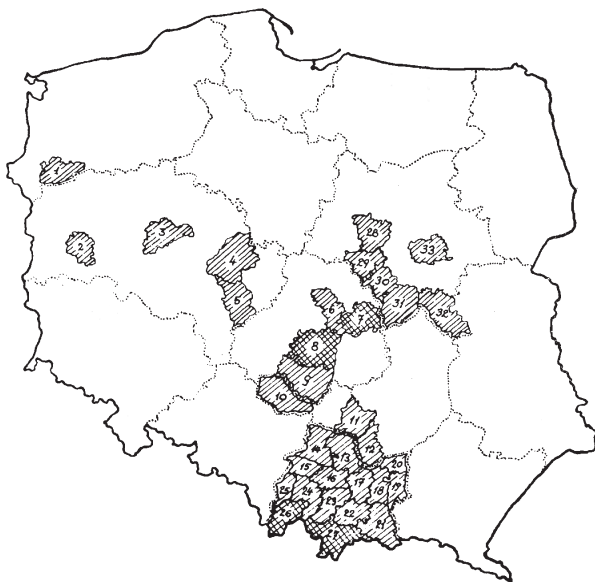
POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT SZTUKI
WARSZAWA 1985

Il. 7. Strona tytułowa *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, t. X, z. 9: *Mława i okolice (d. pow. mławski)*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska, Warszawa 1985.

Opracowany program inwentaryzacji składał się z 278 odcinków obejmujących poszczególne powiaty całego kraju. Na podstawie wniosków kierowników Okręgowych Biur Inwentaryzacyjnych wypracowano szczegółowy plan inwentaryzacji, która najpierw miała obejmować następujące wybrane powiaty³³ w województwie warszawskim – rawski i grójecki. Później plany te zostały zmienione i planowano inwentaryzację zabytków w powiatach sieradzkim, rawskim, łowickim. Postulowano także rozbudowę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki, które miałyby się przekształcić w Instytut Inwentaryzacyjny, rozpoczęcie kształcenia inwentaryzatorów i przekazanie do jednej centralnej instytucji wyników wszystkich dotychczasowych akcji inwentaryzacyjnych, do których dostęp był często utrudniony³⁴. Wkrótce ukazały się sprawozdania z przeprowadzonej inwentaryzacji pierwszych powiatów: nowotarskiego i sieradzkiego. Obejmowały one architekturę

³³ Wykaz powiatów, które miała objąć inwentaryzacja, zob.: Jerzy Remer, *Program inwentaryzacji...*, s. 420.

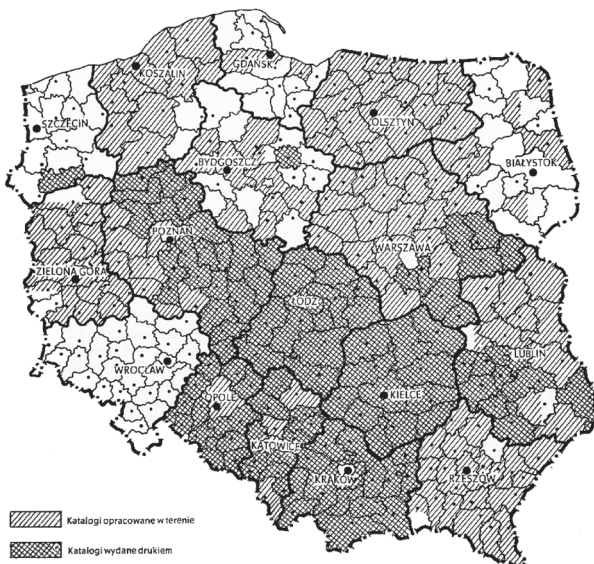
³⁴ Tamże, s. 421.

68. Mapa Polski z uwzględnieniem powiatów, których inwentarze lub katalogi zabytków sporządzone zostały w C. B. I. w latach 1929–49. Powiat posiadający inwentarz — założony siatką — powiat posiadający katalog — zakreskowany.

Powiaty: 1. myśliborski, 2. świębodziński, 3. poznański, 4. koniński, 5. kaliski, 6. brzeziński, 7. rausko-mazowiecki, 8. piotrkowski, 9. radomski, 10. czerwieński, 11. jedrzeński, 12. pinczowski, 13. miechowski, 14. oleski, 15. chrzanowski, 16. krakowski, 17. bocheński, 18. brzeski, 19. tarnowski, 20. dąbrowski, 21. nowosądecki, 22. limanowski, 23. myślenicki, 24. uradowski, 25. białski, 26. żywiecki, 27. nowotarski, 28. płoński, 29. sochaczewski, 30. błoński, 31. grójecki, 32. radzyński, 33. garwoliński.

II. 8. Mapa Polski wraz z Mazowszem z uwzględnieniem powiatów, których inwentarze lub katalogi zabytków zostały sporządzone w CBIZS w latach 1929–1949. Powiat posiadający inwentarz zaznaczony siatką; powiat posiadający katalog zakreskowany. Wg: Jerzy Szablowski, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce: w dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki*, „Ochrona Zabytków”, R. II, 1949, nr 2 (6), s. 83.

II. 9. Mapa Polski wraz z Mazowszem objętym inwentaryzacją w ramach *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, stan u schyłku lat 90. XX w. Wg: Jerzy Z. Łoziński, *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Stan prac. Przegląd dorobku. Perspektywy*, „Rocznik Historii Sztuki”, T. VII, 1969, s. 316.

i jej wystrój oraz zabytki ruchome³⁵. Publikowane sprawozdania nie zawierały niestety planów zinwentaryzowanych budowli. Jednocześnie zaczęły się ukazywać pierwsze opracowania naukowe oparte na inwentaryzacji zabytków – np. praca Janiny Przeworskiej o geografii zabytków sztuki czy książka Michała Walickiego, w której m.in. omówiono wszystkie dotychczasowe akcje inwentaryzatorskie w Polsce i ważniejsze działania zagraniczne³⁶. Publikowano także zasady, według których powinny być mierzone zabytki, zwracając uwagę na najbardziej dokładne i ekonomiczne metody³⁷.

W pierwszych latach istnienia Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki przeprowadzono inwentaryzację powiatów nowotarskiego, sieradzkiego i rawskiego oraz rozpoczęto pracę w szeregu dalszych powiatach. Zgromadzono 26 tys. zdjęć i rysunków pomiarowych ok. 3 tys. zabytków architektury. W drugim okresie (po 1935 roku), po przejściu innych zbiorów archiwalnych, zasób Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki zwiększył się do 300 tys. zdjęć i 2709 rysunków pomiarowych. Dalsze prace prowadzono na terenie powiatu warszawskiego. Wtedy też wydano tom inwentaryzacji Witolda Kieszkowskiego, *Powiat rawsko-mazowiecki*³⁸. Jednocześnie w biurach okręgowych i Wojewódzkich Oddziałach Sztuki zbierano materiały inwentaryzacyjne innych powiatów i prowadzono inwentaryzację terenów, które obejmował wcześniej opracowany plan. Kontynuację wcześniejszych działań prowadził później Państwowy Instytut Sztuki, przekształcony w Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, który opracował *Katalog zabytków sztuki w Polsce*.

Prace inwentaryzacyjne wykonywane podczas klasyfikacji zabytków

Prace inwentaryzacyjne prowadzono także podczas klasyfikacji zabytków, prowadzonej na przełomie lat 50. i 60. XX wieku³⁹. Przeprowadzona wówczas

³⁵ Sprawozdania z inwentaryzacji: Tadeusz Szydłowski, *Powiat Nowotarski*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 425–430; Michał Walicki, *Powiat sieradzki*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 432–437.

³⁶ Jadwiga Przeworska, *Problem geografii zabytków sztuki*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 441–447; Michał Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*, Warszawa 1931.

³⁷ Antoni Karczewski, *Uwagi o mierzeniu zabytków*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 395–402.

³⁸ *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy Szablowski, cz. VI: *Województwo łódzkie*, t. I, z. 1: *Powiat rawsko-mazowiecki*, Warszawa 1939. Por.: Jerzy Szablowski, *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. VIII, 1946, nr 1–2, s. 22–35; tenże, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków”, R. II, 1949, nr 2, s. 78–81. Por. też: „Biuletyn Historii Sztuki”, R. XVI, 1954, nr 3, s. 342–360; Stanisław Lorentz, *Inwentarze i katalogi*, „Rocznik Historii Sztuki”, T. XVII, 1988, s. 25–28. Por. też: Kazimierz Malinowski, „*Aby pamiątki uczynić powszechnie wiadomymi...*”, [w:] *Spis zabytków i budownictwa*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria A, T. 1, Warszawa 1964, s. XVIII.

³⁹ *Spis zabytków architektury i budownictwa*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria A, T. 1, Warszawa 1964; Marcin Gawlicki, *Rejestr zabytków w praktyce ochrony konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków”, R. LXI, 2008, nr 2, s. 55–82; Jakub Lewicki, *Między waloryzacją a klasyfikacją czyli o skutecznej ochronie zabytków*

A

Nr	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z																	
1. Obiekt zabytkowy <i>Hotel Europejski</i>																			2. Miejscowość <i>Warszawa</i> <i>Krakowskie Przedmieście 13</i>																							
3. Wiek <i>19 w. poł. XIX</i>		4. Styl architektury <i>modernizm</i>			5. Kubatura m ³ <i>98,000</i>			6. Powierzchnia w m ² a) zabytkowa: — b) użytkowa: <i>8,700</i>						20. Przynależność administracyjna a) województwo — b) powiat — c) gmina —																												
7. Materiał budowlany		Przed zniszczeniem		Po odbudowie		11. Ilość budynków <i>1</i>			12. Ilość kondygnacji <i>3</i>			14. Grunty należące do zabytku: ha			21. Stacja			Nazwa stacji			Odległość od stacji w km																					
a) ściany		<i>cegła</i>		<i>cegła</i>		13. Użytkowanie wnętrza według ilości: a) izb mieszkalnych <i>280</i>			b) sady i grunty uprawne —			a) ogrodry stylowe —			21. Stacja			Nazwa stacji			Odległość od stacji w km																					
b) sklepienia		"		"		b) innych pomieszczeń			c) lasy —			b) sady i grunty uprawne —			a) kolejowa —			Nazwa stacji			Odległość od stacji w km																					
c) stropy		<i>ogniwoła ogniotrwała</i>		<i>ogniwoła ogniotrwała</i>		c) piwnic <i>magazyn gosp. 20</i>			d) wody —			c) lasy —			b) autobusowa —			a) kolejowa —			Nazwa stacji			Odległość od stacji w km																		
d) więzania dachu		<i>drewn. i żelbet</i>		<i>drewn. i żelbet</i>		e) inne			e) inne —			d) wody —			b) autobusowa —			a) kolejowa —			Nazwa stacji			Odległość od stacji w km																		
e) krycie dachu		<i>blacha</i>		<i>blacha</i>		15. Przeznaczenie pierwotne budynku <i>Hotel</i>			16. Użytkowanie w latach ubiegłych <i>W. oraz magaz. sklepowe</i>			17. Użytkowanie obecne <i>Biura, hotel</i>			18. Nadaje się do użycia na <i>ju.</i>			22. Właściciel i jego adres <i>Hotel Ordia Europejski w Budowie</i>																								
8. Wyposażenie architektoniczne <i>Tyki na słow. ceglano-żelbeton. z żyrny i balkon z kamienia</i>																			23. Użytkownik i jego adres <i>ju.</i>																							
9. Autorzy i data budowy i przebudowy <i>Henryk Mascini 1856-1920 1876 przebudowa ars. i pl. p.</i>																			24. Inwestor i jego adres <i>Hotel Ordia Europejski w Budowie</i>																							
10. Udostępnienie <i>Hotel</i>																			25. Rejestr zabytku Nr <i>211</i> rok <i>1948</i> miejsce przechowywania <i>Konserw. m. st. U. w. nr 211</i>																							
11. Data, rodzaj i stopień zniszczeń i odbudowy																			Zniszczenia			Odbudowa			26. Nazwa księgi hipotecznej						27. Nr hipoteczny											
Data																			O			P			I			S			%			%			28. Akty konserw. m. st. U. w. nr 211					
VIII.1939 r.																			<i>dobry</i>															29. Fotografie								
XI.1939 r.																			<i>"</i>															30. Inwentaryzacja pomiarowa								
XII.1945 r.																			<i>zastany i zburzony w r. 1944</i>															<i>4, 5, 6</i>								
II 1959																			<i>no odbudowie</i>															<i>4, 5, 6</i>								

CWD — Drukarnia W-wa, Bema 60. Zam. nr 349-2162

B

Z	Y	X	W	V	U	T	S	R	P	O	N	M	L	K	J	I	H	G	F	E	D	C	B	A	Nr																																			
1. Szkic sytuacyjny, plan schematyczny, uwagi opisowe, fotografia													32. Przebieg prac konserwatorskich																																															
1:1000 <i>Stacja Zwyczołowa 6400</i> <i>Krakowskie Przedmieście 6400</i> <i>38.00</i>													Rok												Wyszczególnienie prac												Koszt tys. zł																							
													33. Koszty w tys. zł												Przewidywane												Rzeczywiste												34. Inspekcje											
<i>Budynki wolnostojące w regularnym kształcie na planie nieregularnego czworoboku z dziedzińcem, prosta kamienica.</i>													35. Uwagi różne																																															
																																					36. Wypełnił dnia <i>21.12.1959</i> <i>Z. Krawiec</i>																							
																																					37. Sprawdził dnia <i>21.12.1959</i> <i>M. Krawiec</i>																							

KRAŚNICKI STEFAN
INSTYTUT ARCHITEKTURY

II. 10. Hotel Europejski w Warszawie, Karta ewidencyjna (tzw. Karta zielona), Warszawa IX 1959 (A-B), Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, mps.

weryfikacja zabytków obejmowała ich ewidencję i weryfikację w terenie przez specjalistów. Na podkreślenie zasługuje precyzja naukowa podjętych działań oraz ich aktualność, gdyż zdefiniowane wartości zachowały swoje znaczenie.

Przygotowaniem do weryfikacji listy zabytków architektury i budownictwa była ewidencja przeprowadzona w latach 1959–1960. Wykazała ona, że liczba zabytków wynosi ok. 35 tys. Już wówczas zdawano sobie sprawę z niekompletności opracowania, gdyż istniało prawdopodobieństwo pominięcia zabytków położonych daleko od głównych szlaków komunikacyjnych. Głównym zadaniem przeprowadzonej wówczas ewidencji były także względy „praktyczno-konserwatorskie – prowadzenie realnej i celowej polityki konserwatorskiej uwzględniającej wartości zabytkowe obiektów i społeczną ich przydatność w określonych możliwościach finansowych”. Chciano zwrócić uwagę na zabytki, które „z racji swoich bezwzględnych wartości powinny być zachowane za wszelką cenę jako kulturalna spuścizna narodu”⁴⁰.

Bardzo ważne jest, że weryfikacja miała charakter naukowy. Do przeprowadzenia weryfikacji wybrano ekspertów posiadających najwyższe kwalifikacje i doskonale znających teren. Na początku powołano Zespół Konsultacyjny w składzie: mgr Maria Charytańska, mgr Jerzy Z. Łoziński, doc. dr Kazimierz Malinowski (przewodniczący), mgr Przemysław Maliszewski, doc. dr Adam Miłobędzki, dr Hanna Pieńkowska, mgr Olgierd Puciata. Zespół ten przedyskutował założenia prac i listę wykonawców. W terenie weryfikację przeprowadzili Zdzisław Bieniecki, Tadeusz Chrzanowski, Henryk Dziurla, Andrzej Fischinger, Jerzy Frycz, Henryk Gawarecki, Maria Gąsiorowska, Eugeniusz Gąsiorowski, Marian Kornecki, Lech Krzyżanowski, Józef Lepiarczyk, Jerzy Z. Łoziński, Adam Miłobędzki, Andrzej Olszewski, Hanna Pieńkowska, Olgierd Puciata, Jerzy Rozpędowski, mgr Teresa Ruszczyńska, Jan Samek, Aniela Sławska, Jerzy Stankiewicz, Bożena Steinborn, Zygmunt Świechowski i Mieczysław Zlat. Byli to najlepsi polscy historycy sztuki, architekci i konserwatorzy zabytków. Potem, aby przebieg prac nie budził wątpliwości, założenia weryfikacji przedyskutowano podczas kilku kolejnych zjazdów konserwatorów i historyków sztuki (1961, 1962, 1963). Dopiero wówczas wybrani autorzy przystąpili do sporządzania list zabytków z podziałem na grupy wartościujące. Autorzy po przedyskutowaniu list zabytków najpierw przedstawiali je na protokołowanych zebraniach Zespołu

w Polsce, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. Bogusław Szmygin, Lublin – Warszawa 2011, s. 171–182; tenże, *O początkach kategoryzacji i klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków*, [w:] *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego. Klasyfikacja i kategoryzacja zabytków w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2016, nr 2 (16), s. 91–108.

⁴⁰ Maria Charytańska, *Przebieg weryfikacji*, [w:] *Spis zabytków architektury i budownictwa...*, s. XXVIII.

Konsultatywnego w obecności konserwatora danego terenu, a wszystkie wątpliwości były gruntownie analizowane. Weryfikację przeprowadziły 24 osoby. Specjalny zespół czuwał, aby wyniki weryfikacji w całej Polsce były jednakowe i zgodne z założeniami. W lipcu 1962 roku pierwszy etap weryfikacji został zakończony. Zespół Konsultacyjny przeanalizował jeszcze raz najbardziej dyskusyjną grupę najcenniejszych obiektów, nazwaną grupą „0”. Z proponowanych przez weryfikatorów ponad 100 najcenniejszych obiektów wybrano 82. Wyniki pracy zostały zweryfikowane przez członków Głównej Komisji Weryfikacyjnej. W jej skład weszli: prof. Ksawery Piwocki (przewodniczący), Jan Dąbrowski, prof. Bohdan Guerquin, prof. Zdzisław Kępiński, prof. Stanisław Lorentz, Jerzy Łoziński, doc. Kazimierz Malinowski, doc. Adam Miłobędzki, dyr. Mieczysław Płaśnik, prof. Jerzy Szablowski, prof. Michał Walicki i prof. Jan Zachwatowicz. 5 października 1962 roku odbyło się posiedzenie Głównej Komisji Weryfikacyjnej z udziałem wiceministra kultury i sztuki Zygmunta Garsteckiego, podczas którego przedyskutowano raz jeszcze grupę najcenniejszych zabytków klasy „0” i ustalono ich listę w liczbie 47 obiektów. Bardzo istotne jest, że opracowaną listę opiniowali nie tylko specjaliści, ale i urzędowi konserwatorzy obszarów, gdzie znajdowały się zabytki. Wówczas Rada Ministrów zaleciła wojewódzkim i miejskim Komisjom do Spraw Zagospodarowania Zabytków ustosunkowanie się do weryfikacji z punktu widzenia realnych możliwości zagospodarowania zabytków nieużytkowanych. Ostatecznie w maju 1963 roku zatwierdzono weryfikację i wówczas, po wielokrotnych dyskusjach, powstały listy zabytków. Wykonana weryfikacja przedstawiła stan na dzień 1 stycznia 1963 roku.

Od początku podjęcia akcji weryfikacji zakładano, że wyniki jej nie będą ostateczne i raz na zawsze ustalone. Miały one podlegać zmianom. Jak napisano w instrukcji, „weryfikacja opierała się głównie na ewidencji przeprowadzonej w latach 1959/60, a zaproponowany podział na grupy nie może być uznany za ostateczny i w miarę nowych odkryć czy też zmian kryteriów naukowych, będą następować przesunięcia w grupach wartościujących”. Podkreślano, że weryfikacja nie może być traktowana jako „ostateczne zamknięcie stanu ilościowego zabytkowej architektury i budownictwa i w miarę uzupełniania przeprowadzanych ewidencji, katalogów i innych opracowań, weryfikacja będzie uzupełniana”⁴¹. Podstawą dla ustalenia kryteriów weryfikacyjnych były postanowienia projektu ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach, którą później uchwalono⁴². Jest to bardzo istotne, gdyż to właśnie zapisy ustawowe

⁴¹ Tamże, s. XXX.

⁴² Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i muzeach, Dz.U. z 1962 r. Nr 10, poz. 48.

A

Nr													Z Y X W U T S R P O N M L K J I H G F E D C B A																									
18. Stan zachowania i potrzeby konserwatorskie													zniszczona, niektóre partie słabo czytelne, zgaszone, zacięki, widoczne przemalowania - polichromię należy przebadać, poddać zabiegom konserwatorskim													Data i nazwisko dokonującego wpisu 3.1979. R. Juraszowa												
19. Przeprowadzone prace konserwatorskie													Czas trwania													Wykonawca												
													21. Zalażył kartę <i>J. Juraszowa</i>													22. Sprawdził dnia												

B

R/BSM

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW w Warszawie DELEGATURA w CIĘCHANOWIE 06-400 Cięchanów, ul. Słowackiego 8 tel. (023) 672 49 52													A B C E F G H I J L Ł M N O P R S T U W Y Z													11. STRZEGOCIN												
1. Określenie zabytku DEKORACJA MALARSKA NAWY PN. /II przeszło od wsch./ - SCENY ze STAREGO i NOWEGO TESTAMENTU													2. Materiał technika polichromia													Miejscowość Świercze gmina												
3. Styl późny barok			4. Czas powstania ok. 1790			5. Autor, szkoła, warsztat Wojciech Śliżewski			6. Wymiary wys., szer., dług. -			7. Inicj. -			województwo cięchanowskie																							
8. Historia													12. Miejsce przechowywania Kościół par. p.w. Matki Boskiej													13. Właściciel, jego adres - Kościół rzymsko-kat. użytkuje parafia												
													9. Opis przedmiotu, sygn. napisy W poszczególnych polach: 1. od wsch.: Potop i Arka Noego poślizgnięta Maria w białej sukni, zielonym welonie, z szeroko rozłożonymi rękoma, z lewej wzgórze, na nim kula, niżej dwie klęczące postaci mężczyzn /częściowo obnażone/, z prawej również klęcząca postać w koronie, w zielonej szacie, czerwonym płaszczu, ręce złożone, nad nim tors mężczyzny; w górze Oko Opatrzności. 2. od zach.: Matka Boska tronująca - wśród skłębionych obłoków siedzi - w sukni białej, ze złożonymi rękoma, wokół niej aniołki, z prawej Bóg Ojciec w rozmiarze zielonej draperii, w górze na chmurze inicjały IHS, wokół nich napisy. 3. od pn. - na wzgórze niewielki dom ze stopniami, przed domem mężczyzna w koronie, obok idąca do niego niewiasta w sukni różowej, zielonej draperii. 4. od pd.: m. idąca niewiasta - w białej sukni, obcisłym złotym gorsecie, wydekoltowana, na głowie korona, ręce szeroko rozłożone, nad jej głową parasol podtrzymuje służebnica, dwie idą, trzecia klęczy - ich szaty różowe, białe, białe.													14. Zostępnienie sklepienie nawy pn. /II przeszło od wsch./ Data i nr rejestru 19.03.92-618												
10. Źródła i bibliografia Dobrowolska S., Pobernardyński zespół sakralny z XVIII wieku w Strzegocinie, rps., Warszawa 1960													17. Ikonaografia i negatywy fotograficzne													16. Akta R. Juraszowa												

II. 12. Strzegocin, kościół pobernardyński, ściana obejścia nad zakrystią, dekoracja malarska, odkrycie grobu św. Franciszka. Karta ewidencyjna (tzw. Karta biała), Warszawa III 1978, wyk. R. Juraszowa (A-B), Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, mps.

A

<table border="1"> <tr> <td>Z</td><td>Y</td><td>X</td><td>V</td><td>U</td><td>T</td><td>S</td><td>R</td><td>P</td><td>O</td><td>N</td><td>M</td><td>L</td><td>K</td><td>J</td><td>I</td><td>H</td><td>G</td><td>F</td><td>E</td><td>D</td><td>C</td><td>B</td><td>A</td> </tr> </table>																										Z	Y	X	V	U	T	S	R	P	O	N	M	L	K	J	I	H	G	F	E	D	C	B	A	Nr No
Z	Y	X	V	U	T	S	R	P	O	N	M	L	K	J	I	H	G	F	E	D	C	B	A																											
<p>18. Stan zachowania i potrzeby konserwatorskie (state of preservation and conservation needs)</p> <p>Malowidło po przeprowadzonej konserwacji pozostaje w dobrym stanie, zabezpieczone przezroczystym tworzywem.</p>																					<p>a. Data i nazwisko wpisującego (date and restorer's name)</p> <p>07.11.2000 mgr Jan Szuliński</p>																													
<p>19. Konserwacja (conservation)</p> <p>Oczyszczenie powierzchni, pełna konserwacja, odizolowanie od czynników zewnętrznych</p>												<p>20. Czas trwania (duration)</p> <p>listopad – grudzień 1998</p>					<p>b. Wykonawca (conservator)</p> <p>mgr Manuela Kornecka</p>																																	
<p>21. Uwagi (remarks)</p>																										<p>22. Założył kartę (card filled by)</p> <p>październik 2000 mgr Jan Szuliński</p> <p>data (date)</p>																								
																										<p>23. Sprawdził (checked by)</p> <p>data (date)</p>																								

B

<table border="1"> <tr> <td>A</td><td>B</td><td>C</td><td>D</td><td>E</td><td>F</td><td>G</td><td>H</td><td>I</td><td>J</td><td>K</td><td>L</td><td>M</td><td>N</td><td>O</td><td>P</td><td>R</td><td>S</td><td>T</td><td>U</td><td>V</td><td>X</td><td>Y</td><td>Z</td> </tr> </table>																										A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	X	Y	Z	Nr No
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	V	X	Y	Z																											
<p>1. Określenie zabytku (object definition)</p> <p>Malowidło ściennie „Las” – Kamienica Wedłów (hall, ściana pn.)</p>												<p>2. Materiał, technika (material, technique)</p> <p>Malowidło olejne na gładkim tynku</p>					<p>11. Warszawa</p> <p>mięścowość (locality)</p> <p>Centrum</p> <p>gmina (community)</p>																																	
<p>3. Styl (style, period)</p> <p>Międzywojenny</p>			<p>4. Czas powstania (date)</p> <p>1936 rok</p>			<p>5. Autor, warsztat, szkoła (author)</p> <p>Zofia Stryjeńska</p>			<p>6. Wymiary (dimensions)</p> <p>x x</p> <p>wys. (h), szer. (w), głęb. (d)</p>			<p>7. Ilość (quantity)</p> <p>1</p>			<p>podz. (district)</p> <p>Mazowieckie</p> <p>województwo (voivodship)</p>																																			
<p>Malowidło w sali z góry zaplanowaną część dekoracji kamienicy, wybitnego dzieła architektury autorstwa Juliusza Żorawskiego stanowiącego udaną próbę syntezy architektury, rzeźby i malarstwa. Zleceńdawcą był Jan Wedel, a kamienicę zamykającą narożnik ulic Puławskiej i Madalińskiego ukończono w 1936 r.</p>																					<p>12. Miejsce przechowywania (location)</p> <p>Kamienica Wedłów, ul. Puławska 28 – hal klatki schodowej (ściana pn.)</p>																													
																										<p>13. Właściciel, jego adres (owner's address)</p>																								
<p>9. Opis, smaki, sygnatyry, napisy (description, marks, signatures, inscriptions)</p> <p>Na wykonanie malowidła przeznaczona została ściana zamykająca oś obecnego głównego korytarza komunikacyjnego (powstałego w miejscu wcześniejszego, przestronnego hallu), ujęta od strony prawej otworem drzwiowym do pomieszczeń użytkowych ponad którym mieści się dodatkowy fragment malowidła o wym. 106x45 cm. Głównym motywem malowidła jest temat tańca Janosika podczas zbójnickiej zabawy przy ognisku. Charakter malowidła opiera się na wykorzystaniu przez artystkę charakterystycznych dla tego czasu ludowych, uproszczonych form inspirowanych estetyką opartą na swoicie stylizowanym folklorze. Za tło dla rozgrywającej się sceny posłużył podobnie traktowany pejzaż tatrański – strzeliste jodły, góralska chata (ponad drzwiami). Scenę uzupełniają leśne zwierzęta, postacie młodej góralki oraz siedzącego przed chatą górala grającego na basetli. Kolorystyka malowidła jest chłodna z przewagą zieleni i błękitów. Ponad drzwiami w prawym, dolnym rogu mieści się sygnatura artystki „M. Stryjeńska”.</p>																										<p>14. Udośćopnienie (accessibility)</p>																								
<p>10. Źródła i bibliografia (sources and literature)</p> <p>T. Jaroszewski, <i>Piękne dziełnice [w:] Sztuka lat trzydziestych</i>, Warszawa 1991.</p> <p>M. Kornecka, <i>Ekspertryza konserwatorska</i>, mszpis.</p> <p>J. Żorawski, <i>Dom mieszkalny Puławska 28 w Warszawie</i>, „Architektura i Budownictwo” 1938, nr 1, s. 18 - 22</p>																										<p>15. Data i nr rejestru (registration, date, No)</p>																								
<p>16. Akta (records)</p>																										<p>17. Ikonoграфия i negatywy fotograficzne, nr (iconography and negatives, No)</p>																								

Il. 13. Warszawa, ul. Puławska 28, kamienica Wedla, klatka schodowa, dekoracja malarska wnętrza, wyk. Zofia Stryjeńska. Karta ewidencyjna (tzw. Karta biała), Warszawa X 2000, wyk. Jan Szuliński (A–B), Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, mps.

decydowały o przebiegu weryfikacji. Już wówczas zdawano sobie też sprawę, że raz sklasyfikowany zabytek może stracić lub zyskać na wartości na skutek nowych odkryć i opracowań naukowych. Planowano, że wnioski o wprowadzenie do weryfikacji nowych obiektów i przegrupowanie zabytków będą w przyszłości rozpatrywane na zasadach ustalonych ustawą o ochronie dóbr kultury i w oparciu o założenia przyjęte przy weryfikacji. Podczas prowadzonej weryfikacji zetknięto się także na wielką skalę z problemem architektury drugiej połowy XIX i początków XX wieku. Architekturę tego okresu planowano włączyć do wykazów, aby najlepsze jej przykłady chronić od zniszczenia i od niekorzystnych przeróbek. Dokonano tego tylko w przypadku najwybitniejszych budowli z tego okresu.

Już wówczas zdawano sobie też sprawę z pionierskiego charakteru pracy i krótkiego terminu jej wykonania. Podkreślano, że przeprowadzona weryfikacja jest materiałem „pozwalającym na rozeznanie w naszym dorobku kulturalnym w tym zakresie oraz ułatwiającą praktyczną działalność władz konserwatorskich w ochronie zabytków”⁴³.

Zaletą przeprowadzonej akcji była jej systematyczność i naukowa precyzja, czemu trudno jest dziś zaprzeczyć. W weryfikacji brali udział najwybitniejsi historycy sztuki, architekci i konserwatorzy zabytków, doskonale znający wyniki najnowszych badań jak i zabytki w terenie.

Katalog zabytków sztuki w Polsce

Najpoważniejszym przedsięwzięciem związanym z inwentaryzacją zabytków na Mazowszu było opracowanie i wydanie *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*. Dotychczas opublikowano 22 tomy, które objęły tereny dzisiejszego województwa mazowieckiego. U schyłku lat 40. XX wieku przeprowadzono i zakończono inwentaryzację na terenach północnej Małopolski, na obszarze dawnego województwa kieleckiego, którą rozpoczęto jeszcze w ramach Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki i kontynuowano przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk⁴⁴. Opracowanie to po weryfikacji opublikowano pod redakcją Jerzego Z. Łozińskiego i Barbary Wolff

⁴³ Maria Charytańska, *Przebieg weryfikacji*, [w:] *Spis zabytków architektury i budownictwa...*, s. XXX.

⁴⁴ Jerzy Szablowski, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce: w dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki*, s. 73–83; Jerzy Z. Łoziński, *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Stan prac. Przegląd dorobku. Perspektywy*, „Rocznik Historii Sztuki”, T. VII, 1969, s. 267–316; Jakub Pokora, *Stan prac nad „Katalogiem Zabytków Sztuki w Polsce”*, „Ochrona Zabytków”, R. XLI, 1988, nr 4 (163), s. 228–229.

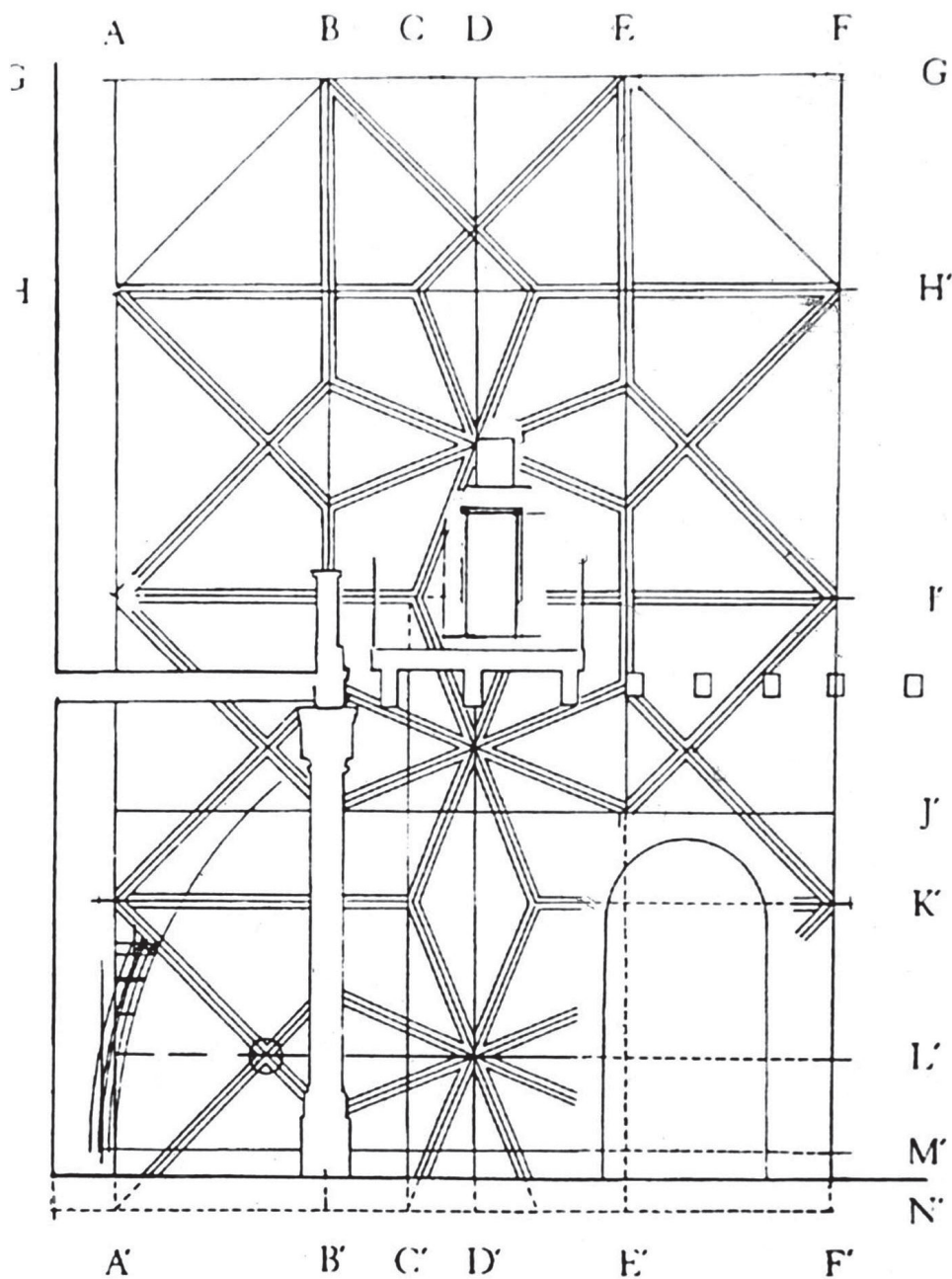
u schyłku lat 50. XX wieku jako III tom *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*. Były to następujące zeszyty obejmujące teren dzisiejszego województwa mazowieckiego:

- Zesz. 2. Pow. iłżecki, oprac. O. Puciata i Z. Świechowski, Warszawa 1957;
- Zesz. 6. Pow. kozienicki, oprac. O. Puciata i Z. Świechowski, Warszawa 1958;
- Zesz. 8. Pow. opoczyński, oprac. zbiorowe, Warszawa 1958;
- Zesz. 10. Pow. radomski, oprac. K. Szczepkowska, E. Krygier i J. Z. Łoziński, Warszawa 1961.

Zeszyty te opracowano ponad 70 lat temu. Obejmują one tylko najważniejsze zabytki do końca XVIII wieku. Epoka historyzmu obejmuje budowle powstałe do 1850 roku. Zeszyty nie objęły architektury z drugiej połowy XIX i z XX wieku oraz całych grup zabytków – budowli przemysłowych, architektury mieszkaniowej i ludowej oraz bardzo licznych zabytków rzemiosła artystycznego, z wyjątkiem najcenniejszych wyrobów powstałych w okresie średniowiecza i czasach nowożytnych.

W latach 60. XX wieku opracowano tereny dawnego województwa warszawskiego. Wydano je jako X tom *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* pod redakcją Izabelli Galickiej i Hanny Sygietyńskiej. Opracowany tom objął 27 zeszytów, wydanych głównie w latach 60., 70. i 80. XX wieku. Ostatnie z nich ukazały się w latach 90. XX wieku i po 2000 roku. Były to:

- Zesz. 1. Ciechanów i okolice (d. pow. ciechanowski), oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska oraz Z. Kossakowska i J. Rutkowska, Warszawa 1977;
- Zesz. 2. Pow. garwoliński, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1967;
- Zesz. 3. Pow. gostyniński, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1975;
- Zesz. 4. Pow. grodzisko-mazowiecki, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1967;
- Zesz. 5. Pow. grójecki, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1971;
- Zesz. 6. Pow. łosicki, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1965;
- Zesz. 7. Maków Mazowiecki i okolice (d. pow. makowski), oprac. I. Galicka i H. Sygietyńska, Warszawa 1982;
- Zesz. 8. Pow. mińsko-mazowiecki, oprac. I. Galicka i H. Sygietyńska, Warszawa 1968;
- Zesz. 9. Mława i okolice (d. pow. mławski), oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1985;
- Zesz. 10. Nowy Dwór Mazowiecki (d. pow. nowodworski), oprac. I. Galicka i H. Sygietyńska oraz C. Głuszek i A. Gruszecki, Warszawa 1987;
- Zesz. 11. Ostrołęka i okolice (d. pow. ostrołęcki), oprac. I. Galicka,

▲ Il. 14. ► Il. 15. Sztydlowiec, kościół parafialny, rytowany projekt późnogotyckiego sklepienia z pocz. XVI w. na ścianie nawy – inwentaryzacja wykonana pod kierunkiem Marii Brykowskiej (A) i stan obecny po konserwacji (B). Jeden z najcenniejszych zabytków na terenie Mazowsza nierejestrowany przez żaden z katalogów zabytków i żadną z syntez z historii architektury polskiej; fot. Jakub Lewicki, 2017.

- H. Sygietyńska i M. Kwiczala, Warszawa 1983;
- Zesz. 12. Pow. ostrowsko-mazowiecki, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1974;
 - Zesz. 13. Pow. otwocki, oprac. E. Żyłko i D. Kaczmarzyk (red. E. Żyłko), Warszawa 1963;
 - Zesz. 14. Pow. piaseczyński, oprac. E. Żyłko i D. Kaczmarzyk (red. E. Żyłko), Warszawa 1962;
 - Zesz. 15. Okolice Płocka (d. pow. płocki), oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska oraz D. Kaczmarzyk, Warszawa 1993;
 - Zesz. 16. Płońsk i okolice (d. pow. płoński), oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1979;
 - Zesz. 17. Pow. pruszkowski, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1970;
 - Zesz. 18. Przasnysz i okolice (d. pow. przasnyski), oprac. I. Galicka i H. Sygietyńska oraz A. Bartczakowa i F. Uniechowska, Warszawa 1980;
 - Zesz. 20. Pułtusk i okolice (d. pow. pułtuski), oprac. zbiorowe, Warszawa 1999;
 - Zesz. 21. Pow. rycki, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1967;
 - Zesz. 22. Pow. siedlecki, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1965;
 - Zesz. 23. Pow. sierpecki, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1971;
 - Zesz. 24. Pow. sochaczewski, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1973;
 - Zesz. 25. Pow. sokołowski, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i B. Kopydłowski, Warszawa 1965;
 - Zesz. 26. Pow. węgrowski, oprac. I. Galicka i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1964;
 - Zesz. 27. Pow. wołomiński, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1969;
 - Zesz. 28. Pow. wyszkowski, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1974;
 - Zesz. 29. Pow. żuromiński, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1975.

Wymienione zeszyty opracowano później niż tereny dawnego województwa kieleckiego i weryfikowano w latach 60. i 70. XX wieku. Opracowania są znacznie dokładniejsze, jednak obejmują zabytki do końca XVIII wieku. Przegląd zabytków zamykał się na budowlach powstałych do 1850 roku. Wydane zeszyty nie objęły także architektury z drugiej połowy XIX i z XX wieku oraz ważnych grup budowli – obiektów przemysłowych, typowych budynków mieszkalnych,

architektury ludowej oraz licznych zabytków rzemiosła artystycznego z wyjątkiem najcenniejszych przedmiotów powstałych do 1850 roku. Budowle przemysłowe objął oddzielny *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, ale wydane zeszyty nie dotyczą terenów obecnego Mazowsza, a jedynie kilka powiatów dawnego województwa kieleckiego i radomskiego. Także pominięcie przez *Katalog zabytków sztuki w Polsce* budownictwa ludowego było przedmiotem krytyki⁴⁵. Mimo wymienionych wad, opublikowany katalog jest najpoważniejszym wydawnictwem inwentaryzacyjnym na Mazowszu. Niestety wykonana inwentaryzacja jest w wielu miejscach zdezaktualizowana, a powiaty południowego Mazowsza (tereny dawnego województwa kieleckiego) wymagają kolejnej inwentaryzacji zabytków, zgodnej z dzisiejszymi wymogami badawczymi i inwentaryzacyjnymi⁴⁶.

Niektóre obszary Mazowsza objął *Spis zabytków architektury i budownictwa w Polsce*⁴⁷. Wydawnictwo to miało jednak zupełnie inny charakter i służyło jako pomoc w praktyce konserwatorskiej. Stanowiło też początek publikacji wyników ewidencji zabytków na tym obszarze i było częścią działań dokumentacyjnych prowadzonych w ramach Ośrodka Dokumentacji Zabytków. Objęło ono tylko część terenów obecnego Mazowsza i tereny kilku województw sprzed 2003 roku, które weszły w skład obecnego Mazowsza. Także poziom zeszytów był bardzo zróżnicowany. Tomy wydane wcześniej były bardzo syntetyczne i obejmowały mniejszą liczbę zabytków. Późniejsze wydawnictwa były znacznie dokładniejsze, obejmowały budowle z XIX i z początku XX wieku, a także precyzyjniej wymieniano w nich zabytki przemysłowe i ludowe.

Wykazy wybranych zabytków prezentowano przy okazji publikacji zestawień prac konserwatorskich z terenu Mazowsza. Takich opracowań było kilka – najwcześniejsze pochodzą z lat 50. XX wieku⁴⁸, kolejne powstały po 2000 roku⁴⁹. Wydane opracowania obejmują jednak jedynie wybrane zabytki, w których prowadzono prace konserwatorskie.

Popularny charakter ma omówienie zabytków poszczególnych powiatów w ramach *Przewodnika Subiektywnego*, wydawanego przez Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki⁵⁰. Dotychczas wydano blisko 40 zeszytów, a przegląd

⁴⁵ Jerzy Z. Łoziński, *Katalog zabytków sztuki...*, s. 273.

⁴⁶ Por. inne artykuły w niniejszym Tamże.

⁴⁷ *Spis zabytków architektury i budownictwa w Polsce*, Wydawnictwo Ośrodka Dokumentacji Zabytków, Warszawa.

⁴⁸ Barbara Kaczyńska, *Prace konserwatorskie w mieście stołecznym Warszawie (1954–1956)*, „Ochrona Zabytków”, R. X, 1957, nr 1 (36) s. 55–62; Barbara Bieniewska, *Prace konserwatorskie w województwie warszawskim (1955–1957)*, „Ochrona Zabytków”, R. X, 1957, nr 4 (39), s. 279–284; też, *Zakres i problematyka prac konserwatorskich (1945–1958)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Warszawskiego”, red. J. Henneberg, R. 1958, s. 3–65.

⁴⁹ Zygfryd Czapski, *Zabytki architektury i budownictwa*, „Ochrona Zabytków”, R. LIV, 2001, nr 2, s. 178–193; *Zabytki na Mazowszu 2012. Rocznik Konserwatorski*, red. Rafał Nadolny, WUOZ, Warszawa 2013.

⁵⁰ *Przewodnik Subiektywny*, Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki, Warszawa 2010–2014, dotychczas opublikowano większość zeszytów obejmujących obszar obecnego województwa mazowieckiego.

Il. 16. Otwock, tzw. Dom Dziadka, początek lat 30. XX w. Jeden z najcenniejszych zabytków drewnianych na Mazowszu, nieuwzględniony przez zaden z katalogów zabytków; fot. Jakub Lewicki, 2019.

zabytków oparto w nich na dostępnych spisach rejestru zabytków. Poziom opisów zabytków w poszczególnych tomach przewodnika jest bardzo zróżnicowany, niemniej publikowane ilustracje ukazują aktualny stan dziedzictwa kulturowego na terenie każdego z powiatów.

Inicjatywy inwentaryzacyjne urzędu konserwatorskiego i projekty badawcze

Inwentaryzacja zabytków prowadzona jest także w ramach prac Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Obejmuje ona wykonywanie kart inwentaryzacyjnych. Są to karty ewidencyjne Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków. W ostatnich latach wykonano:

- 2016 – 75 kart;
- 2017 – 241 kart;
- 2018 – 51 kart;
- 2019 – 81 kart.

Wykonanie karty ewidencyjnej jest równoznaczne z włączeniem zabytku do Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków i objęcie jego ochroną konserwatorską. Ponadto wykonywano tzw. białe karty, które są formą dokumentacji zabytków.

Obok kart ewidencyjnych i białych kart sporządzano opracowania merytoryczne. Były to opracowania architektury typu świdermajer w okolicach Otwocka i wiatraków na Mazowszu⁵¹. Starano się też inicjować działania inwentaryzacyjne jak i wydawać opracowania merytoryczne oparte na rozpoznaniu zasobu zabytkowego. Były to m.in. opracowania dotyczące dworów⁵².

Ostatnią grupą działań były prace podejmowane w ramach grantów badawczych. Jednym z nich był projekt „Inwentaryzacja malarstwa ściennego średniowiecznego i nowożytnego na Mazowszu”, realizowany w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Jego celem była inwentaryzacja malarstwa ściennego na terenie Mazowsza z okresu średniowiecza i nowożytności. Inwentaryzacja obejmuje malarstwo ścienne znajdujące się w budowlach sakralnych jak i w budynkach świeckich od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku.

Podsumowanie

Mimo podejmowanych wielu inicjatyw dotychczas nie została wykonana kompleksowa inwentaryzacja zabytków na terenie Mazowsza. Winna być ona przeprowadzona jak najszybciej ze względu na liczne niekorzystne zjawiska obejmujące mazowieckie zabytki. Najważniejszym z nich są szybkie przekształcenia krajobrazu kulturowego i zanik całych grup budowli o cechach zabytków. Dotyczy to nie tylko architektury drewnianej, ale i mniejszych budynków mieszkalnych oraz dawnej architektury przemysłowej i kolejowej. Kolejnym problemem przyszłych inwentaryzatorów jest rozległy obszar Mazowsza i duża liczba zabytków. Ze względu na rozmiar województwa i dużą liczbę powiatów (37 powiatów i pięć miast na prawach powiatów) nie będzie możliwe prowadzenie inwentaryzacji zabytków jednego powiatu dłużej niż dwa lata, a rozliczenie kosztów i przebieg realizacji musi być zgodny z obowiązującym prawem. Oznacza to, że koszty nie mogą być zbyt wysokie, a praca trwać przez kilka lat. Dlatego też konieczna jest równoczesna praca kilku profesjonalnych zespołów inwentaryzacyjnych. Podczas inwentaryzacji powinno się określić cechy zabytków i kryteria znane z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, takie jak wartość artystyczna, w tym jakość artystyczna i forma obiektu

⁵¹ Natalia Lyons, *Strategia ochrony wiatraków na Mazowszu*, Warszawa 2019, mps, Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

⁵² Wiesław Marek Kowalik, *Dwory i palace południowej części województwa mazowieckiego. Powiat radomski i okolice*, Radom 2020, wyd. ze współfinansowaniem MWKZ.

lub zespołu (jakość i oddziaływanie – europejskie, ponadregionalne i lokalne); wartość naukowa, w tym autentyzm idei, materiału, funkcji oraz konstrukcja, materiał, nowatorstwo ponadregionalne i lokalne; oraz wartość historyczna: tożsamość miejsca, ludzi, zdarzeń – europejska, ponadregionalna i lokalna⁵³. Wśród inwentaryzowanych zabytków bardzo istotne będzie określenie ich wartości z uwzględnieniem jakości artystycznej, ale i przekazywanych wartości, i określenie znaczenia europejskiego, ponadregionalnego i najbardziej rozpowszechnionego – lokalnego. Niemniej podstawowym postulatem jest wykonanie kompleksowej inwentaryzacji zabytków na terenie Mazowsza zgodnie ze stanem dzisiejszej wiedzy i metodologii.

L i t e r a t u r a

Źródła i maszynopisy

Lyons Natalia, *Strategia ochrony wiatraków na Mazowszu*, Warszawa 2019, mps, Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

BUW Oddział Rękopisów, nr 243, Opisy zabytków w Królestwie Polskim sporządzone z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa przez delegację pod przewodnictwem Kazimierza Stronczyńskiego w latach 1844–1845. Obszaru Mazowsza dotyczy tom 2: Opisy zabytków starożytności w Guberni Radomskiej przez delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego w latach 1844–1846 zebrane, rysunkami w dwóch osobnych atlasach zawartymi, objaśnione (Atlas I, 1850 i Atlas II, 1850).

Publikacje

„Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. V, 1937, nr 1, s. 104–105.

„Biuletyn Historii Sztuki”, R. XVI, 1954, nr 3, s. 342–360.

Andrzeja Święcickiego topograficzny opis Mazowsza, z języka łacińskiego przełożył, objaśnił i życiorys autora dodał Władysław Smoleński, „Kwartalnik Kłósów” Pismo naukowe i literackie, R. I, Warszawa 1877, T. II, s. 82–123.

Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego, red. Ewa Manikowska i Piotr Jacek Jamski, Warszawa 2016.

⁵³ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, DZ.U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, art. 3 par. 1.

- Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, Warszawa 1843–1846, s. 406–697.
- Bieniewska Barbara, *Prace konserwatorskie w województwie warszawskim (1955–1957)*, „Ochrona Zabytków”, R. X, 1957, nr 4 (39), s. 279–284.
- Bieniewska Barbara, *Zakres i problematyka prac konserwatorskich (1945–1958)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Warszawskiego”, red. J. Henneberg, R. 1958, s. 3–65.
- Biogramy uczonych polskich*, cz. 1: *Nauki społeczne*, z. 3: *P–Z*, oprac. Andrzej Śródka, Paweł Szczawiński, Wrocław 1985, s. 326–328.
- Charytańska Maria, *Przebieg weryfikacji*, [w:] *Spis zabytków architektury i budownictwa...*, s. XXVIII.
- Czapski Zygfryd, *Zabytki architektury i budownictwa*, „Ochrona Zabytków” R. LIV, 2001, nr 2, s. 178–193.
- Czerniawski Jan, *Przeszłość Mazowsza w „Opisie starożytnej Polski” Tomasza Świąckiego*, „Notatki Płockie”, R. L, 2005, nr 2, s. 11.
- Dobosz Piotr, *Zabytki w polskiej fotografii lotniczej*, „Ochrona Zabytków”, 1997, nr 4, s. 355–360.
- Gawlicki Marcin, *Rejestr zabytków w praktyce ochrony konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków”, R. LXI, 2008, nr 2, s. 55–82.
- Jarzębski Adam, *Gościniec albo krótkie opisanie Warszawy*, oprac. Władysław Tomkiewicz, Warszawa 1974.
- Jerzy Z. Łoziński, *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Stan prac. Przegląd dorobku. Perspektywy*, „Rocznik Historii Sztuki”, T. VII, 1969, s. 267–316.
- Kaczyńska Barbara, *Prace konserwatorskie w mieście stołecznym Warszawie (1954–1956)*, „Ochrona Zabytków”, R. X, 1957, nr 1 (36) s. 55–62.
- Karczewski Antoni, *Uwagi o mierzeniu zabytków*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 395–402.
- Kazimierz Stronczyński: numizmatyk, sfragistyk i inwentaryzator zabytków. Materiały sesji naukowej Piotrków Trybunalski 1983*, Łódź 1986.
- Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim*, t. I–IX, Warszawa 2013–2014.
- Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim*, t. II: *Gubernia Radomska*, t. III: *Gubernia Warszawska*, t. IV: *Gubernia Płocka*, Warszawa 2007.
- Kowalik Wiesław Marek, *Dwory i pałace południowej części województwa mazowieckiego. Powiat radomski i okolice*, Radom 2020.
- Kozakiewicz Helena, Kozakiewicz Stefan, *Bernardo Bellotto zwany Canaletto*, Warszawa 1980.
- Kriegseisen Anna, *Jerzy Raczyński – historyk i konserwator architektury*, „Folia Historiae Artium”, Seria Nowa, T. 1, 1995, s. 113–125.

- Kunkel Robert, *Albumy inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”*, T. 26, 1981, z. 3–4, s. 277–292.
- Kunkel Robert, *Materiały do architektury Małopolski w zbiorach naukowych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Sekcja Budownictwa Ludowego, „Teki Krakowskie”*, T. III, 1996, s. 229–251.
- Lewicki Jakub, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego, „Ochrona Zabytków”*, R. 52, 1999, nr 4 (207), s. 381–383.
- Lewicki Jakub, *Między waloryzacją a klasyfikacją czyli o skutecznej ochronie zabytków w Polsce*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. Bogusław Szmygin, Lublin – Warszawa 2011, s. 171–182.
- Lewicki Jakub, *O początkach kategoryzacji i klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków*, [w:] *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego. Klasyfikacja i kategoryzacja zabytków w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2016, nr 2 (16), s. 91–108.
- Midura Franciszek, *Spoleczna opieka nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918 roku*, Warszawa 2004, s. 79–101.
- Miłobędzki Adam, *Badania nad historią architektury*, [w:] *Wstęp do historii sztuki*, t. 1: *Przedmiot – metodologia – zawód*, red. Piotr Skubiszewski, Warszawa 1973, s. 477–478.
- Miłobędzki Adam, *Oskar Sosnowski – polski historyk architektury*, [w:] *Mysł o sztuce. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki – Warszawa 1974*, Warszawa 1976, s. 283–294.
- Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Świącickiego*, tłum. na język polski Stanisław Pazyra, Warszawa 1974.
- Niemcewicz Julian Ursyn, *Podróże historyczne po ziemiach polskich*, wyd. 1: Paryż 1858, wyd. 2: Petersburg 1859, s. 129–154, 222–229, 287, 417–420.
- Nowaszczuk Jarosław, *Przyczynek do badań nad dziełem „Monumenta Sarmatarum” Szymona Starowolskiego*, „Pamiętnik Literacki”, R. CVIII, 2017, z. 3, s. 217–233.
- Ocalić przeszłość dla przyszłości*, red. Ryszard Brykowski, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, T. LXXV, Warszawa 1985.
- Piąsćnik Franciszek, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki P. W.*, „Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej”, R. 1, 1932, nr 1, s. 2–12.
- Piwocki Ksawery, *Prace polskich historyków sztuki w czasie wojny*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. VIII, 1946, nr 3–4, s. 135–153.
- Pokora Jakub, *Stan prac nad „Katalogiem Zabytków Sztuki w Polsce”*, „Ochrona Zabytków”, R. XLI, 1988, nr 4 (163), s. 228–229.

- Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości: wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. Ewa Manikowska, Piotr Jamski, Warszawa 2010.
- Przewodnik Subiektywny*, Wydawnictwo Mazowieckiego Centrum Kultury i Sztuki, Warszawa 2010–2014.
- Przeworska Jadwiga, *Problem geografii zabytków sztuki*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 441–447.
- R: [Jerzy Remer], *II-gi Ogólno-polski Zjazd Konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (Uchwały i rezultaty)*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, Warszawa 1930–1931, cz. 2, s. 360.
- Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017, s. 51.
- Remer Jerzy, *Centralne Biuro Inwentaryzacyjne*, „Wiadomości konserwatorskie” (dod. do „Ziemi”), 1929, nr 21–24, s. 85–89.
- Remer Jerzy, *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 413–422.
- Rizzi Albert, *Canaletto w Warszawie*, Warszawa 2007.
- Smoleński Władysław, *Jędrzeja Świącickiego Opis Mazowsza*, [w:] *Pisma historyczne*, Warszawa 1901, t. I, s. 69–109.
- Sobieszcański Franciszek Maksymilian, *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych*, Warszawa 1849, t. II.
- Sosnowski Oskar, *Humaniści i inżynierowie architekci w studiach nad historią sztuki i kultury*, „Arkady”, R. 5, 1939, nr 3 s. 105–110.
- Sosnowski Oskar, *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej”, 1933, nr 3, s. 101–108.
- Spis zabytków architektury i budownictwa*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria A, T. 1, Warszawa 1964.
- Sroczyńska Krystyna, *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Warszawa 1980.
- Stanisław Lorentz, *Inwentarze i katalogi*, „Rocznik Historii Sztuki”, T. XVII, 1988, s. 25–28.
- Starowolski Szymon, *Monumenta Sarmatarum, viam universae carnis ingressorum*, Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655.
- Sulerzyska Teresa, *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz. 2: *Miejscowości różne*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria A, T. V, Warszawa 1969.
- Szablowski Jerzy, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków”, R. II, 1949, nr 2, s. 78–81.
- Szablowski Jerzy, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce: w dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki*, „Ochrona

- Zabytków”, R. II, 1949, nr 2 (6), s. 73–83.
- Szablowski Jerzy, *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. VIII, 1946, nr 1–2, s. 22–35.
- Szydłowski Tadeusz, *Opieka nad zabytkami sztuki*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, Warszawa 1928, s. 730.
- Szydłowski Tadeusz, *Powiat Nowotarski*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 425–430.
- Szymanowski Wojciech, *Królestwo Polskie czyli najdokładniejszy obraz tego kraju pod względem statystycznym, geograficznym i historycznym*, Warszawa 1859.
- Topographia sive Masovie descripto, authore Andrea Swiecicki de Magna Swiecice, notario territorii nurensis. Cum licentia Superiorum, Varsaviae 1634.*
- Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i muzeach, Dz. U. z 1962 r. Nr 10, poz. 48.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, art. 3 par. 1.
- Walicki Michał, *Powiat sieradzki*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, 1930–1931, cz. 2, s. 432–437.
- Walicki Michał, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*, Warszawa 1931.
- Wallis Mieczysław, *Canaletto, malarz Warszawy*, Warszawa 1955.
- Wojciechowski Jarosław, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–29*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, Warszawa 1930–1931, cz. 2, s. 243–318.
- Wojciechowski Jarosław, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, Warszawa 1930–1931, cz. 1, s. 20–26.
- Wojciechowski Jarosław, *Organizacja opieki państwowej nad zabytkami w Polsce*, „Wiadomości konserwatorskie”, 1929, nr 10–12, s. 43.
- Zabytki na Mazowszu 2012. Rocznik Konserwatorski*, red. Rafał Nadolny, WUOZ, Warszawa 2013.
- Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy Szablowski, cz. VI: *Województwo łódzkie*, t. I, z. 1: *Powiat rawsko-mazowiecki*, Warszawa 1939.
- Zachwatowicz Jan, *Zagadnienie kopii barwnej w studiach nad malarstwem monumentalnym*, „Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej” (później „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), R. 1, 1932, nr 1, s. 13–18.
- Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, Wydawnictwo Ośrodka Dokumentacji Zabytków, Warszawa.